

Мекебаев Т.Қ.
**Қазақстанда уақытша
үкіметтің жүргізген
жер саясаты**

Мақалада Қазақстанда Уақытша үкіметтің жүргізген жер саясаты мәселесі қарастырылған. Уақытша үкіметтің жер саясаты қазақ даласындағы ұлт-азаттық жолындағы күрес кезеңдерімен тығыз байланысты болды. Жетісудағы 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтерілістердің кейбір себептері де осы жер мәселесімен байланысты болған. Уақытша үкіметтің жер саясатына зер салуды ұлт зиялыларының өздері бастап берген-ді. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың мақалаларын атауға болады. Бұл мақалаларда жер саясаты мәселесінің қазақ елі үшін қоғамдық маңызы ғылыми тұрғыда өз дәрежесінде көтеріліп, терең түсіндірілген еді.

Мақалада тарихи деректер мен құжаттарға сүйене отырып Уақытша үкіметтің Қазақстан территориясында жүргізген жер саясаты жан-жақты сипатталып, талдау жасалған. Сонымен қатар мақалада Уақытша үкіметтің переселен мекемелері жүйесіне қатысты іс-әрекеттері қарастырылған.

Түйін сөздер. Уақытша үкімет, Кеңес үкіметі, Құрылтай жиналысы, Түркістан, Ақпан революциясы.

Мекебаев Т.
**Land policy of the Temporarily
Government in Kazakhstan**

The article deals with the land policy of the Temporarily Government in Kazakhstan. Land policy of Temporarily government in Kazakhstan was closely linked with the national liberation movements. The main reasons for the national movement in Zhetisu in 1916 were limited to the land question. The problem of land policy of the temporarily Government in the works considered representative of the national intelligentsia. In this connection it may be noted the articles of A. Baitursynov, M. Dulatov A. Bokeikhanov.

The article based on historical sources and documents given to the analysis of the land policy of the Temporarily Government in Kazakhstan. Also, the article examines actions of the Temporarily Government on movement organizations.

Key words: The Temporarily Government and the Soviet government, the Constituent Assembly, Turkestan, the February Revolution.

Мекебаев Т.Қ.
**Земельная политика
Временного правительства
в Казахстане**

В статье рассматривается земельная политика Временного правительства в Казахстане. Земельная политика Временного правительства в Казахстане была тесно связана с национально-освободительными движениями. Основные причины национально-освободительного движения в Жетысу в 1916 году сводились к земельному вопросу. Проблему земельной политики Временного правительства в своих трудах рассматривали представители национальной интеллигенции. В связи с этим, можно отметить труды А. Байтұрсынова, М. Дулатова, А. Бокейханова.

В статье, опираясь на исторические источники и документы проводится анализ земельной политики Временного правительства на территории Казахстана. А также рассматриваются действия Временного правительства относительно системы организации переселенцев.

Ключевые слова: Временное правительство, Советское правительство, Учредительное собрание, Туркестан, Февральская революция.

**ҚАЗАҚСТАНДА
УАҚЫТША ҮКІМЕТТІҢ
ЖҮРГІЗГЕН
ЖЕР САЯСАТЫ**

Қазақ ұлты үшін XX ғасырдың бас кезінде жер мәселесінің ең өзекті де, түйінді мәселе болғанын бұл күнде мұрағат құжаттары дәлелдей бастады. Осы уақытқа дейін жарық көрген кейбір еңбектерде де патша үкіметінің Қазақстандағы жер мәселесіне байланысты ұстанған саясаты жөнінде біршама түсінік беретіні байқалады. 1917 жылы бар болғаны бірнеше ай ғана өмір сүрген Уақытша үкіметтің жер туралы саясатына байланысты арнайы жазылған зерттеу жұмыстары жоқ екенін айтпауға болмайды. Ал енді патша үкіметі мен Кеңес үкіметі аралығында өмір сүрген осы уақытша үкіметтің бұл мәселе жөнінде ұстанған бағытына тарих ғылымында назар аудармауы мәселенің жүйелі түрде зерттелмегенін, сондықтан да мұнда біраз жұмбақ жайттар барлығын көрсетеді. Осыны ескерген біз шағын мақаламызда Уақытша үкіметтің жер мәселесіне қатысты ұстанған саясатын тың деректер негізінде ашып көрсетуді мақсат етіп қойдық. Уақытша үкіметтің жер саясатына зер салуды ұлт зиялыларының өздері бастап берген-ді. Бұл ретте Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың мақалаларын атауға болады [1]. Бұл мақалаларда жер саясаты мәселесінің қазақ елі үшін қоғамдық маңызы ғылыми тұрғыда өз дәрежесінде көтеріліп, терең түсіндірілген еді.

20-30-жылдары аталған және тағы басқа Алаш қозғалысына қатысқан ұлт зиялыларына қарсы саяси айыптау процестері басталды. Қазақ интеллигенциясын жаппай қуғындау саясаты, тоталитарлық идеологияның кең қанат жаюы 30-жылдардың ортасынан 80-жылдардың соңына дейін тарих ғылымында Уақытша үкіметтің жер саясатына байланысты арнайы зерттеу жүргізуге мүмкіндік бермеді. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында соңғы уақытта тарих ғылымында жасалып жатқан игі қадамдар Уақытша үкіметтің жер саясатына жаңа көзқарасты қалыптастырып, оны ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге жол ашты.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаев Тарих толқынында еңбегінде былай дейді: «XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алды. Олар қоғамның түрлі тарабынан шыққандар, әрі ең алдымен дәстүрлі дала ақсүйектерінің өкілдері еді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамында зиялы қауым қалыптасуының

ұрпақтар эстафетасы сияқты сипаты болғанын атап айтқан абзал [2].

Бұл мәселеге байланысты тарихшы М. Қойгелдиевтің еңбектерінің орны ерекше. Бұл күрделі мәселеге ескі, ұлы державалық немесе тар өрісті таптық мүдде тұрғысынан емес, ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық көзқарас тұрғысынан қарап, жалпы адамзаттық қасиеттерге негізделген жаңа методологиялық және теориялық деңгейде зерттеу жүргізуге бағыт ұстайды [3, 238-240 бб.].

Уақытша үкіметтің жер саясаты қазақ даласындағы ұлт-азаттық жолындағы күрес кезеңдерінің елестерінен хабардар ететіндіктен де маңызды. Жетісудағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістердің негізгі себептері де осы жер мәселесімен байланысты болды. Оның айғағы мына құжаттарға назар аударайық: қазақ халқының зиялы азаматтарының бірі Мұхамеджан Тынышбаев аталған көтерілістен кейін Түркістан губернаторы Курапаткиннің қабылдауында болғанда, көтерілістің негізгі шығу себептерінің бірі жер мәселесі деп айтқаны белгілі [3, 265 б]. Сонымен қатар Мұхамеджан Тынышбаев 1917 жылы ақпанда 1916 жылғы көтеріліске байланысты болған сот тергеуіне жазба түрінде берген өзінің жауабында «Түркістан орыс жұртының 99 проценті Жетісу жеріндегі толқулардың себебін көп ойлап жатпай-ақ жеңіл-желпі түрік немесе герман үгітінен көреді, ал шын мәнінде қазақтар мен қырғыздар үшін атамекен жерінен айрылу мен патша чиновниктерінің түрлі зорлығынан үлкен көтеріліске шақырған үгітші жоқ еді» деген ойды айтқан болатын [4, 29 б].

Уақытша үкімет дегеніміз қайшылықтары шиеленіскен әлжуаз билік екендігін, ал қайсыбір қоғамдық мәселелерді шешуге келгенде оның патша үкіметінің тікелей мұрагері болып табылатынын, әсіресе, Қазақстандағы жер саясаты анық көрсетіп берді. Жеңіп шыққанша соғысу саясатын жүргізе отырып, ол ақыры өзі де екі бірдей оттың ортасында қалды: бір жағынан үкімет соғыс жағдайында әскерді және ішкі сұранысты азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін шаруалардың талап-тілегімен аз да болса санасуға мәжбүр болса, екінші жағынан ол орыс буржуазиясы мен билеуші топтарының үкіметі бола тұрып, жер мәселесін демократиялық негізде біржола шешуді Құрылтай жиналысына қалдырды. Министрлер кеңесінің төрағасы князь Львов 1917 жылғы 15 сәуірде барлық облыстарға жіберген өзінің №722228 циркулярында «Шаруаларға өздерінің тиісті жерге егін салуға кедергі жасалынбасын, жерге байланысты мә-

селелерді әркім өз бетінше шешпейтін болсын, елді азық-түлікпен қамтамасыз етуге қажет жағдай қалыптастырылсын» деп атап көрсетіп, ал жерге байланысты дауларды шешіп отыру үшін болыстық және уездік комитеттер жанынан егіншілер мен жер иеленушілерден тұратын татуластыру комиссияларын құруды ұсынды [5, 12-п]. Бұған қосымша Егіншілік министрлігі «жері аз яки жерсіз шаруалар, жерге мұқтаж шаруалар жер жыртып, егін егу үшін бос жерлердің бәрін биылша барынша пайдалансын» [6] деген нұсқау берді. Осыдан-ақ бұл шаруалар, біріншіден, шаруалардың белгілі бір бөлігінің таптық наразылығының бәсеңдеуіне ықпалын тигізсе, екіншіден, өз еңбектерімен азық-түлік тапшылығын аз да болса шешуге жағдай туғызды. Қазақ облыстарында жер мәселесіне байланысты орыс-қазақ арасында көптеген талас-тартыс, дау-жанжалдар болып тұрды. Қапал уезінің комиссары өзінің Түркістан уақытша үкіметінің комиссарына жолдаған телеграммасында уездің көптеген жерлерінде жайылымға, суға және шабындық жерлерге таласудың орын алып, ұлттық қақтығыстардың болғанын айтты. Осы деректе, әсіресе, Покатиловка болысында шаруалар мен қазақтар төбелеске шейін барып және шаруалардың мылтық қолданғаны хабарланды [7, 43-п].

Мұндай қақтығыстардың сонымен қатар Саркандта да болып, онда орыс шаруаларының қазақтарға қажетті нан басқа да азық-түлік заттарын сатпай қойғаны белгілі. Қазақ облыстарындағы осы тәрізді ұлтаралық шиеленісті бәсеңдету мақсатында 3 сәуірде Егіншілік министрінің орынбасары Волков Ақмола, Семей, Орал, Торғай, Жетісу, Сырдария және Томскі облыстық переселен мекемелеріне 1038-ші нөмірлі жеделхат жіберіп, онда «жер мәселесін құрылтай жиналысы шешкенге дейін қазақ пайдасында тұрған жерлерден екі жақ ынтымақтасып, ризашылықпен келіскен орындарды ғана пайдалану болмаса, жер кесу тоқталады. Заманның осындай ауыр шағында қазақтың мал шаруасының құтын қашырмау үшін бұрын алынған, бүгінгі күнге дейін мұжық орналаспаған хәм есепке алынбаған учаскелер қазақ ауылдық қоғамдарының пайдалануына биылша тегін берілсін», – деп көрсетілген еді [7, 43-п].

Жерге байланысты өз мүдделерін қорғаған кейбір облыстарда қазақтардың белсенді әрекетке көшкендігі байқалды. Мәселен, Қостанай уезінде болыстық комитеттер жергілікті переселен мекемелері қызметкерлерінің іс-қағаздарын, құжаттарын және ақшаларын тартып алып, өздерін жұмысқа жібермей қойды. Осы оқиға

туралы хабар алған ішкі істер министрлігі тез арада облыстық комиссар Бөкейхановқа жеделхат жолдап, мұндай «бұзақылықты» болдырмау, тез арада заңды тәртіпті орнату және мұндайға келешекте жол бермеу шараларын қолдануды талап етті. Сонымен қатар осы нұсқауда переселен мекемелерін сақтап, олардың жұмыс істеуіне жағдай жасау сұралды. Уақытша үкіметтің негізгі мақсаты қалай болғанда да переселен мекемелерін сақтау болғаны осы жеделхаттан айқын байқалды [8]. Жаңа үкімет жер мәселесін шешуге байланысты амалдар жасауды Егіншілік министріне тапсырды. Сондықтан да министрліктің жанынан жер мәселесін шешуді Құрылтай жиналысына дайындайтын арнайы комиссия құрылып, оның жұмысын басқару IV Мемлекеттік Дума мүшесі, «Русские ведомости» газетінің редакторы, профессор А.С. Посниковқа жүктелді. Өз кезегінде А.С. Посниковтың комиссиясы бұл мәселені түбегейлі шешу үшін жер комитеттері жүйесін құру туралы ереже жобасын ұсынып, оны мамыр айының басында уақытша үкімет бекітті [9, 111-п]. Бұл ереже бойынша, жергілікті (облыстық, уездік, болыстық) және бас (Петроградта) жер комитеттері құрылып, оларға негізінен екі міндет жүктелетін болды. Олардың бірі жер мәселесін Құрылтай жиналысына даярлау үшін империяның барлық аудандарының қажет материалдар жинау болса, екіншісі, бұл мәселені Құрылтай жиналысы біржола шешкенге дейін ел ішінде күнделікті дау-жанжалдарды асқындырмай шешіп отыру еді.

Сонымен, мамыр айында бүкіл империя көлеміндегідей қазақ облыстарында да жер комитеттерін сайлау науқаны басталып кетті. Торғай облысында 1917 жылы 15 мамырда Ткаченконың төрағалығымен Атқару комитеттің мәжілісі болды. Бұл мәжіліске белгілі қазақ қайраткерлері облыстық комиссар Ә. Бөкейханов қатысты. Бұл жиынның күн тәртібіндегі негізгі мәселе облыстық жер комитетін құру еді. Мәжіліс бұрынғы Атқару комитетіндегі жерге байланысты істің бәрі енді осы облыстық жер комитетіне өткізілсін деп шешті. Жаңа облыстық комитет құрамына мынандай мүшелер сайланды: Матвеев, Бөкейханов, Байтұрсынов, Гребнев, Сириус [10, 27-п]. Торғай облысы тәрізді осындай жер комитеттері басқа облыстарда да біртіндеп құрылды.

Ал енді осы уақытта Уақытша үкіметтің жергілікті орындарында жер саясаты қалай жүргізілді, бұл ретте ең алдымен көзге ұратын жағдай – Уақытша үкіметтің өзінен бұрынғы ескі үкіметтің қазақ облыстарындағы жер саясатын кішкене болса өзгерістерге құлықсыздық таны-

татындығы дер едік. Анығырақ айтқанда, Уақытша үкіметте бұл салада бұрынғы патшалық биліктің мұрагері болып қалды. Мұны неден байқауға болады?

Уақытша үкімет Ақпан революциясына дейінгі қазақ облыстарындағы жер мәселесінен жақсы хабардар бола отырып және революциядан кейін шақырылған облыстық қазақ съездерінің талаптарынан хабардар бола тұра ішкі Ресейден орыс шаруаларының қазақ жеріне қоныс аударылуына шек қою, переселен мекемелерін жою, сөйтіп, жер мәселесін белгілі бір жүйеге келтіру туралы өтініштерге құлақ аспады. Осының нақты мысалы мамыр айының орта тұсына қарай облыстық комиссарлар атына нұсқау түрінде мынадай мазмұндағы жеделхаттың таратылуы: «Атқару комитеттеріне, қоғамдық ұйымдарға қоныстандырудың әртүрлі мұқтаждықтарын қанағаттандыру және орныға қоймаған қоныстанушы соғысқа қатысушыларды қолдау үшін қоныстандырушы ұйымдардың және олардың тоқтаусыз қызметін қаз-қалпында сақтау қажет. Қоныстандыру қажетіне босатылатын барлық сметалар және қарыздар оларды дұрыс жұмсауға жауапты аудандар меңгерушілері арқылы ғана заң бойынша шығындалуы тиіс.

Егіншілік министрі үшін Волков, Қоныстандыру басқармасының ерекше тапсырмалар жөніндегі чиновнигі Гедыман» [11, 4-п].

Мұндай сипаттағы саясатты жүргізудегі мақсат бұрынғы патша үкіметінің Қазақстан сияқты шет аймақтардағы отарлау саясатында қол жеткен жетістіктерді біржолата бекіте түсу, сол арқылы империялық үстемдіктің жаңа түрін қамтамасыз ету еді. Уақытша үкіметтің переселен мекемелері жүйесін сақтап қалудағы тағы бір мақсаты: Ақпан революциясынан кейінгі айларда шаруалар арасында ішкі Ресейге қайта көшу туралы қозғалыс бас көтере бастағандықтан, соған жол бермеу еді. Сондықтан да Егіншілік министрлігі мен Қоныстандыру басқармасы 1917 жылдың маусымында жергілікті билік орындарына жолдаған №367 ресми хатында «Оралдан әрі жақында орналасқан қоныстанушылар арасында соңғы кезде помещиктік жерлер жедел бөлінетін шығар деген үміттен кейін Отанына қайту көңіл күйі байқала бастады. Қоныстанушылардың кейбіреулері тіптен өздерінің жаңа жерде енбекпен жинаған өнімдерін асығып сатуға, Оралдың арғы жағындағы өңделген шабындықтарын тастап, еуропалық Ресейдегі помещиктік жерді бөлікке салудан кешігіп қалудан қорқуда», – деп көрсетіп, жергілікті әкімшіліктерден бұл қозғалысты өріс алдырмай тоқтатуға қажет шаралар-

ды іске асыруды талап етті [12, 157-п] осыдан соң кейбір жергілікті әкімшілік орындары қоныстанушылардың кейін қайту процесін тоқтатуға жан-жақты атсалысы. Осының нақты көрінісі Семей облыстық атқару комитетінің переселендерге арнайы үндеу жолдап, онда «немістермен соғыс жеңіспен аяқталып, майданда жүргендер үйлеріне оралмай Құрылтай жиналысының жер туралы заң шығаруды тіптен мүмкін еместігін» түсіндірді. Онда осыған байланысты барлық переселендерді шаруашылықтарын бұзбай, темір-жол және басқа транспорт жүйелерінің жұмысына кедергі жасамай, бұрынғы орындарынан көшпей қалуға шақырды [13, 158-п].

Мұндай сарындағы үндеулер Жетісу облысында қоныстанушыларға да таратылды. Сонымен, қорыта келгенде айтарымыз, Уақытша

үкімет және оның жергілікті мекемелері жер мәселесін Құрылтай жиналысының шешуіне қалдырғанымен, шын мәнінде ұлттық аймақтарды, оның ішінде қазақ жерін ашықтан – ашық отарлау саясатын ұстанды, ол Орталық қоныстандыру басқармасы бастаған және жаңа үкіметте қысым көрмеген ескі патша чиновниктері бұрынғы билік тұсында жүзеге асырып жатқан отаршыл пиғылдарын, істерін алда келе жатқан құрылтайға дейін орындап алуға тырысты. Бірақ мұның бәріне большевиктердің 1917 жылы Қазан айында төңкеріс жасап, үкімет басына келуі кедергі жасады. Жаңа үкіметтің де Қазақстанға толық тәуелсіздік беру ойында жоқ еді. Саясат өзгергенімен орталыққа тәуелділік өзгермеген бұл жаңа дәуір жеке әңгіме етуге лайық.

Әдебиеттер

- 1 Бөкейханов Ә. Жер комитеті // Қазақ. 1917. – №227; Байтұрсынов А., Дулатов М. Қазақ халқына үндеуі // Қазақ. 1917. – № 237.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.
- 3 Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: 1995. – 368 б.
- 4 Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы: 1993. – 224 с.
- 5 ҚР ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 4-іс. 12-п.
- 6 Қазақ. – 1917. – №231.
- 7 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 22-іс. 43-п.
- 8 Қазақ. – 1917. – №226.
- 9 ҚР ОММ. 17-қор, 1-тізбе, 14-іс. 111-п.
- 10 ҚР ОММ. 18-қор, 1-тізбе, 15-іс. 27-п.
- 11 ҚР ОММ. 19-қор, 1-тізбе, 43-іс. 4-п.
- 12 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 28-іс. 157-п.
- 13 ҚР ОММ. 9-қор, 1-тізбе, 28-іс. 158-п.

References

- 1 Bokeihanov A. Zher komitety// Kazakh. 1917. – №227; Baitursynov A., Dulatov M. Kazakh halkyna undeu// Kazakh. 1917. – № 237.
- 2 Nazarbayev N.A. Tarih tolkynynda. – Almaty: Atamura, 2003. – 288 b.
- 3 Koigeldiev M.K. Alash kozgalysy. – Almaty: 1995. – 368 b.
- 4 Tynyshbaev M. Istoria kazakhskogo naroda. – Almaty: 1993. – 224 s.
- 5 KR OMM. 17-kor, 1-tyzbe, 4-is. 12-p.
- 6 Kazakh. – 1917. – №231.
- 7 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 22-is. 43-p.
- 8 Kazakh. – 1917. – №226.
- 9 KR OMM. 17-kor, 1-tyzbe, 14-is. 111-p.
- 10 KR OMM. 18-kor, 1-tyzbe, 15-is. 27-p.
- 11 KR OMM. 19-kor, 1-tyzbe, 43-is. 4-p.
- 12 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 28-is. 157-p.
- 13 KR OMM. 9-kor, 1-tyzbe, 28-is. 158-p.